

Особливості використання судово-психологічної експертизи в кримінальному процесі

У статті подано аналіз особливостей використання судово-психологічної експертизи в кримінальному процесі. Подається опис теоретичних розробок вітчизняних та зарубіжних психологів з даної проблематики, що стосуються типових випадків та основних етапів проведення судово-психологічної експертизи.

Ключові слова: експертиза, судово-психологічна експертиза, експерт, кримінальний процес, злочин, підекспертна особа, психолог-експерт.

В статті пропонується психологічний аналіз особливостей використання судово-психологічної експертизи в кримінальному процесі. Дается опис теоретичних розробок вітчизняних та зарубіжних психологів, що стосуються типових випадків та етапів проведення судово-психологічної експертизи.

Ключевые слова: экспертиза, судебно-психологическая экспертиза, эксперт, криминальный процесс, преступление, подэкспертная личность, психолог-эксперт.

Постановка проблеми. Організація будь-якої діяльності є ефективною тільки за умови врахування психологічних чинників і соціально-психологічних аспектів щодо неї, оскільки без врахування соціально-психологічних чинників неможливо якісно підготувати фахівця, забезпечити йому належні умови праці, ефективність її виконання.

Праця психолога в судочинстві скерована на забезпечення встановлення психологічного контакту та довірчих стосунків з учасниками судового процесу, організації збору інформації, забезпечення психологічної експертизи на вимогу суду. Психолог-консультант повинен на належному професійному рівні виконувати свої обов'язки, демонструючи впевненість, виваженість, кваліфікованість і т.ін.

Завданням нашого наукового пошуку є дослідити особливості використання судово-психологічної експертизи в кримінальному процесі при визначенні у підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей

особистості; мотивотворних чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей, що становлять інтерес для органів слідства та суду.

Метою написання статті є дослідження особливостей використання судово-психологічної експертизи в кримінальному процесі.

Об'єкт – судово-психологічна експертиза.

Предмет – аспекти реалізації судово-психологічної експертизи в кримінальному процесі.

Стан дослідження проблеми. Згідно із Законом України від 25 лютого 1994 р. № 4038-ХП “Про судову експертизу” “судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства” [9, с. 24].

У постанові Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. №8 “Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах” (зі змінами, внесеними постановою Пленуму Верховного Суду України від 25 травня 1998 №15) увага судів звертається на необхідність суворого додержання вимог закону при призначенні судових експертиз та використанні їх висновків. Зокрема, зазначено, що для встановлення рівня загального розвитку неповнолітнього, ступеня його розумової відсталості та для з'ясування питання, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними, може бути проведена відповідно до вимог ст. 433 КПК судово-психіатрична, психологічна або комплексна психолого-психіатрична експертиза (п. 15) [9, с. 34-36].

Зауважимо, що перші наукові праці, які сприяли становленню та розвитку судово-психологічної експертизи, з'явилися наприкінці XIX ст. Так, австрійський криміналіст Г. Гросс у праці “Кримінальна психологія” (1898) зазначив, що особливості пам'яті непатологічного характеру, які вважаються дивними, рідкісними, мають бути досліджені експертом-психологом. У журналі “Архів кримінальної антропології”, заснованому Г. Гроссом, у 1898-1899 рр. було опублікована низка статей про необхідність спеціального дослідження свідків та перевірки достовірності їхніх свідчень, у тому числі з використанням можливостей судово-психологічної експертизи.

На ці джерела посилався у своєму дослідженні німецький психолог В. Штерн, на думку якого, психологічну експертизу

проводитимуть тільки у складних випадках, коли виникне сумнів щодо достовірності показань головних свідків у справі. Учений вважав, що з часом інститут психологічної експертизи ліквідують, оскільки судді опанують ґрунтовні науково-психологічні знання та зможуть самостійно давати точну оцінку показанням свідків, а за необхідності – їх досліджувати [14, с. 34].

Праці В. Штерна з психології показань свідків стали об'єктом наукових дискусій. Пропозицію німецького вченого проводити судово-психологічну експертизу підтримали О.В. Гольдовський, О. Щеглов, А.Ф. Коні та І.Г. Щегловитов виступали з критичними зауваженнями. На думку І.Г. Щегловитова, перешкодою до введення в кримінальний процес судово-психологічної експертизи є недостатня кількість відповідних спеціалістів. Така проблема, зауважив дослідник, існує навіть у найрозвинутіших країнах. Зробити правильний психологічний аналіз показань свідків у суді можна лише за умови спеціальної підготовки суддів.

А.Ф. Коні був переконаний, що запровадження в кримінальному процесі психологічної експертизи для встановлення достовірності показань свідків може підірвати засади судочинства, тому що, по-перше, їхні показання, пройшовши через психологічну редакцію та цензуру експерта, втратять свою безпосередність; по-друге, недовіра до можливості свідка адекватно сприймати обставини справи поставить під сумнів особливості уваги, пам'яті суддів та присяжних, яким доводиться запам'ятовувати більший обсяг інформації. Але юрист не заперечував проти ідеї процесуаліста Л.Є. Владимірова поглибленіше досліджувати психічні особливості й стан обвинуваченого.

Л.Є. Владиміров відстоював науковий підхід до вивчення обставин кримінальної справи, що мають психологічну природу. Проаналізувавши промови талановитих судових ораторів А.Ф.Коні, В.Д. Спасовича, С.А. Андрієвського, вчений писав: "Нерозумно віддавати розслідування душевного життя на поталу сторонам, які надають суддям винятково суб'єктивні міркування <...> є науки – психологія і психіатрія, – які спеціально досліджують душевне життя, відповідно вони більш спроможні достовірно його оцінювати, ніж представники інших професій" [4, с. 34].

Детальне і ґрунтовне вивчення проблеми використання судово-психологічної експертизи займалися В.Т. Норі М.В. Костицький. Вони здійснили історичний аналіз кримінально-процесуального законодавства, в якому врегульовано призначення та проведення судово-психологічної експертизи" [6, с. 351].

При розслідуванні тяжких злочинів проти особи, у разі сумніву щодо неоднозначності психологічних особливостей учасників кримінального процесу обвинувачених, слідчий чи суддя призначають судово-психологічну або судово-психіатричну експертизу. Оскільки злочин – це, з одного боку, акт, в якому проявляється складна взаємодія соціальних, економічних, психологічних та інших причин, а з іншого боку, це суспільно небезпечне карне за законом діяння, то судово-психологічна експертиза є одним із нових видів дослідження питань застосування спеціальних знань при розслідуванні злочинів.

З огляду на це багато аспектів судово-психологічної експертизи потребують аналізу науковців та юристів-практиків. Нині існує гостра необхідність у чіткому розмежуванні компетенції експертів-психологів та експертів-психіатрів.

Можливості судово-психологічної експертизи в слідчій та судовій практиці використовуються не повною мірою, хоча необхідність в її проведенні є, зокрема: для встановлення мотивації злочинної поведінки; для з'ясування причин зміни показань (відмови від показань); під час розслідування випадків суїциду; під час доказування рольових функцій та індивідуальних дій учасників злочинних формувань; під час розгляду справ про серійні вбивства.

До компетенції судово-психологічної експертизи слід віднести також встановлення психологічних особливостей особи, що проявилися у зв'язку з вчиненням злочином, психологічні аспекти самого злочину – встановлення особи злочинця, його мотиви, цілі, потреби, рівень домагань тощо. До її компетенції не належить висвітлення етичних, філософських, педагогічних, медичних і правових особливостей злочинів і злочинців.

Юридичною основою для проведення судово-психологічної експертизи є відповідна постанова слідчого або суду.

До компетенції судово-психологічної експертизи входить:

- встановлення здатності неповнолітніх обвинувачуваних, які мають ознаки відставання у психічному розвитку, повністю усвідомлювати значення своїх дій, і визначення того, якою мірою вони можуть ними керувати;
- встановлення здатності обвинувачуваних, потерпілих і свідків адекватно сприймати обставини, які мають значення для даної справи і давати правильні свідчення;
- встановлення здатності потерпілих у справі про насильство правильно розуміти характер і значення дій, які над ними були скоєні;

- встановлення наявності або відсутності у підекспертного в момент скоєння злочину стану афекту або інших непатологічних емоційних станів (сильного страху, депресії, емоційного стресу, фрустрації), здатних суттєво впливати на його свідомість і діяльність;
- встановлення наявності у особи, яка покінчила життя самогубством, у період, що передував її смерті, психічного стану, схильного до самогубства, і визначення можливих причин виникнення цього стану;
- встановлення головних мотивів поведінки осіб, причетних до скоєння злочину;
- встановлення структури злочинної групи і взаємовідносин у ній на основі одержаних даних про психологічні особливості кожного члена групи [2, с.34-36].

Предметом проведення експертизи є визначення психічного стану осіб, яким призначено експертизу, що становлять інтерес для органів слідства та суду.

Об'єктами експертизи є:

- підозрювані, обвинувачені та підсудні, відносно яких в органах слідства та суду виникли сумніви щодо психічної повноцінності, осудності або можливості за психічним станом брати участь у слідчих діях чи судовому засіданні;
- свідки і потерпілі, стосовно яких в органах слідства та суду виникли сумніви щодо їх психічної повноцінності;
- потерпілі, стосовно яких вирішується питання про взаємозв'язок змін у їхньому психічному стані зі скоєними щодо них протиправними діями (безпорадний стан та заподіяння шкоди здоров'ю);
- позивачі, відповідачі та інші особи, стосовно яких вирішується питання про їхню дієздатність;
- позивачі, стосовно яких вирішується питання про їх психічний стан у певні проміжки часу, про обґрунтованість встановленого раніше психіатричного діагнозу та прийнятих щодо них медичних заходів;
- матеріали кримінальної або цивільної справи, медична документація, аудіовізуальні матеріали та інша інформація про психічний стан особи, відносно якої проводиться експертиза.

Психологічна експертиза не повинна проводитись до порушення кримінальної справи, її можна замінити консультацією, а також запросити спеціаліста з метою психологічної підготовки всіх учасників кримінального процесу.

До обов'язків судово-психологічних експертиз відносять експертизу неповнолітніх (які не досягли 16 років) підозрюваних і обвинувачених, експертизу малолітніх свідків, потерпілих від статевих посягань, експертизу для встановлення відставання в інтелектуальному розвитку від норми, сильних душевних хвилювань (афекту, стресу, фрустрації) [3, с.121].

Експерт, на якого покладено виконання експертизи, зобов'язаний:

- з'явитися на виклик органу, який призначає експертизу;
- особисто досліджувати надані йому об'єкти і давати об'єктивний висновок на поставлені перед ним запитання;
- заявити про самовідвід за наявності підстав, передбачених законодавством, які виключають його участь у справі;
- повідомити у письмовій формі орган, що призначив експертизу, про неможливість проведення експертизи із зазначенням причин (ненадання об'єктів для проведення експертизи, ненадання витребуваних додаткових матеріалів або надання матеріалів, що недостатні для вирішення запитань, або запитання, що ставлять перед ним, виходять за межі його компетенції).

Експерт має право:

- ознайомитися з матеріалами справи, медичною документацією, які стосуються експертизи;
- порушувати клопотання про надання додаткових та нових матеріалів, необхідних для вирішення поставлених питань;
- з дозволу особи або органу, які призначили експертизу, бути присутнім під час проведення слідчих і судових дій, порушувати клопотання, що стосуються проведення експертизи, та задавати відповідні запитання особам, яких допитують;
- вказувати у висновку експертизи на факти, які мають значення для справи і про які йому не були поставлені питання;
- у разі незгоди з іншими членами експертної комісії – складати окремий висновок експертизи;
- оскаржувати в установленому порядку дії та рішення особи або органу, які призначили експертизу, внаслідок чого порушуються права експерта або порядок проведення експертизи за наявності відповідних підстав на забезпечення безпеки.

Експерту забороняється:

- самостійно збирати матеріали, які підлягають дослідженню, а також вибирати вихідні дані для проведення експертизи,

якщо вони відображені в наданих йому матеріалах неоднозначно;

- розголошувати без дозволу прокурора, слідчого, особи, яка провадить дізнання, дані досудового слідства;
- вступати в контакти, не передбачені порядком проведення експертизи, з будь-якими особами, якщо такі особи прямо чи побічно стосуються експертизи;
- зберігати кримінальні, цивільні та господарські справи, а також речові докази й документи, що є об'єктами експертизи, поза службовим приміщенням.

Висновок судово-психологічної експертизи повинен відповідати кримінально-процесуальному закону по формі, об'єктивно висвітлювати хід та результати дослідження, бути чітким і визначеним. У ньому не може бути вказано те, чого у дійсності не було.

Розглянемо деякі типові випадки, коли призначається судово-психологічна експертиза.

Судово-психологічна експертиза емоційних станів. Цей вид експертизи призначається працівником слідчих або судових органів у тих випадках, коли виникає питання про можливість кваліфікувати дії підсудного як скоєні в стані сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту), і цей стан передбачений законодавством як пом'якшуючий провину у справах про вбивство або нанесення тяжких тілесних ушкоджень.

Судово-психологічна експертиза потерпілих у справах про сексуальні злочини. Об'єктом даного виду судово-психологічної експертизи можуть бути особи жіночої і чоловічої статі, які постраждали від сексуального насильства. Це найчастіше стосується малолітніх або неповнолітніх. Ознакою насильницьких дій сексуального характеру є використання винним безпомічного стану жертви. В компетенцію психологічної експертизи входить оцінка здатності психічно здорової потерпілої особи розуміти характер і значення злочинних дій винуватця і оцінка здатності чинити опір в залежності від рівня психічного розвитку, психічного стану, індивідуально-психологічних особливостей.

Експертиза соціально-психологічних особливостей членів злочинної групи. Даний вид експертизи, як правило, доцільний у період попереднього слідства, коли злочин скоєно в умовах неформальної групи з асоціальною і кримінальною спрямованістю. Багато залежить від того, група є випадковою чи організованою кримінальною групою.

Судово-психологічна експертиза визначення здатності неповнолітнього правопорушника усвідомлювати скоєні ним дії.

Правоохоронні органи часто зустрічаються з випадками, коли підлітки, що скоїли злочин, мають ознаки відставання у розумовому розвитку, психічному розвитку, коли у підлітків об'єктивно виконані дії не співпадають з суб'єктивними цілями. Наприклад, двоє підлітків украли ящик горілки в магазині, вилили горілку на землю, а пусті пляшки хотіли здати в приймальній пункт посуду, щоб отримати гроші. В цьому випадку треба визначити рівень інтелектуального розвитку підлітків. Досвід роботи психологів показує, що при розслідуванні кримінальних справ з участю неповнолітніх діяльність психолога підвищує ефективність розслідування, сприяє встановленню контакту між слідчим і підлітком.

Судово-психологічна експертиза індивідуально-психологічних особливостей. Вона проводиться, коли:

- 1) виникають сумніви щодо даних у справі про особистість обвинувачуваного чи підсудного;
- 2) є протиріччя в оцінці індивідуальних особливостей;
- 3) потрібно встановити провідні мотиви злочину, поведінки, які б могли вплинути на скоєння злочину;
- 4) необхідно дослідити окремі риси характеру злочинця;
- 5) необхідно дати інтерпретацію окремих дій злочинця з урахуванням його індивідуально-психологічних особливостей.

Посмертна судово-психологічна експертиза. Вона призначається по факту насильницької смерті, коли слідство розробляє варіанти про можливе вбивство чи самогубство. Така експертиза може допомогти встановити і розрізнити самогубство від смерті через випадковість. Це найбільш складна і відповідальна експертиза, бо людини вже немає живої, а потрібно встановити особу, щоб вияснити причину смерті чи самогубства.

Психолінгвістична експертиза. Це дослідження документів, які є у справі. Для встановлення авторства документів експерт-криміналіст призначає експертизу на виявлення особи по характеру її записів. Експерти-психолінгвісти за характером письма можуть визначити емоційний стан людини, позицію, особисті особливості та ін.

У громадянських процесах експертиза проводиться тоді, коли необхідно виявити недійсність договорів, контрактів, для розслідування спірних питань про право на виховання дитини, у справах про сімейні і особисті стосунки, тобто там, де треба визначити ступінь моральної шкоди (коли принижують людську гідність, наносять шкоду здоров'ю, ко наявні сильні душевні хвилювання та ін.).

У низці випадків може призначатися комплексна судово-психологічна експертиза або психолого-психіатрична експертиза [15, с.175].

Висновок експерта поряд з іншими фактичними даними слугує доказом у кримінальній справі. Експертиза в змозі дати повну характеристику особистості обвинувачуваного, без якої не можна об'єктивно визначити міру покарання за скоєний злочин.

Підсумовуючи результати вивчення проблеми теоретичного обґрунтування доцільності та необхідності застосування судово-психологічної експертизи в кримінальному процесі можна зробити висновок, що існує багато випадків скоєння злочинів людьми, у яких є певні психологічні порушення: емоційна нестриманість, психопатія, стомлюваність і афективна вибуховість осіб з залишковими явищами органічного ушкодження мозку, підвищена чутливість людей, які страждають неврозами.

Все це може обумовлювати їх схильність до ексцесів, некритичне ставлення до безпосереднього оточення і ослаблення вольової регуляції поведінки. У цих осіб зовсім по-іншому формується почуття провини, специфічне сприйняття санкцій, пов'язаних з покаранням. Тому всі ці особливості осіб, які скоїли злочин, важливо врахувати для винесення обґрунтованої конкретної міри покарання.

Запропонований порядок взаємодії слідчого і психолога-експерта при призначенні експертизи слугуватиме зміцненню законності, а також збалансованості обов'язків і відповідальності слідчого та його прав, оскільки не може бути обов'язків без відповідних прав. Перспективою подальшого дослідження є вивчення особливостей проведення судово-психологічної експертизи в кримінальному процесі.

Список використаних джерел

1. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянська О.В. Психологічний коментар до окремих статей нового Кримінального кодексу України // Вісник Національного університету внутрішніх справ. Випуск 18. – Х., 2002.
2. Васильєва Ю. А. Горьковая И.А. Судебная экспертиза и ее клинико-психологические основания СПб. – К., 1997. С. 34-35.
3. Землянська О.В. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх в процесі підготовки практичного психолога // Право. – 1902. – № 18. – С. 23-25.
4. Владимиров Л.Е. Психологическое исследование в уголовном суде. – М., 1901. – С. 121.

5. Нор В.Т., Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. – Киев, 1985. – С. 284.
6. Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза. – Львов, 1987. – С. 351.
7. Китаев Н.Н, Китаева В.Н. Экспертные психологические исследования в уголовном процессе. – Иркутск, 2002. – С. 54-6.
8. Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза. – Львов, 1987 – С.82.
9. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 22 січня 2004 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 4. – С. 24.
10. Подольная Н., Мельман Р. Значение судебно-психологической экспертизы для доказывания мотивов преступления // Советская юстиция. – 1989. – № 18. – С. 34-36.
11. Аверьянова Т.В. Субъекты экспертной деятельности // Вестник криминалистики. – 2001. – Вып. 2. – С. 34.
12. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз: Затверджена наказом Мініюсту України № 53/5 від 8 жовтня 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 46. – Ст. 175.

The analysis of features of the use of court-psychological examination in a criminal process is given in the article. The description of the theoretical developments of Ukrainian and foreign psychologists is done in the article, that the typical cases and stages of conducting of court-psychological examination are described in the article.

Key words: examination, judicial-psychological examination, expert, criminal process, crime, subexpert personality, psychologist – expert.

Отримано: 08.12.2009